

UOT 94(479.24)

ÇAR RUSİYASININ QAFQAZ MÜSƏLMANLARI ARASINDA
XRİSTİANLIĞI YAYMAQ MƏQSƏDİLƏ QƏBUL ETDİYİ QANUNVERİCİLİK
AKTLARI BARƏDƏ
(1801-1860-cı illər)

©2023

İRADƏ ƏLİYEVƏ*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
ORCID: 0009-0006-1524-726X; e-mail: aliyevairada72@gmail.com
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2023.2.57>

Xülasə: Çar Rusiyasının XVIII əsrin sonlarından etibarən Qafqazda həyata keçirdiyi işğalçılıq siyasətində Pravoslav kilsəsi də yaxından iştirak etmişdir. Bu bölgənin hərbi işğalını “uğurla” həyata keçirən çarizm dini-ideoloji sahədə çox ciddi çətinliklərlə qarşılaşır. İlk vaxtlar Qafqazın vaxtilə müsəlman olmuş xalqları arasında pravoslavlığın bərpası adı ilə fəaliyyətə başlayan çarizmin bu siyasəti, vaxt keçdikcə zorakı şəkil almağa başlayır. Bu sahədə XIX əsrin birinci yarısında verilmiş qanunvericilik aktları da bunu deməyə əsas verir. Təqdim olunan məqalədə ilkin qaynaqların verdiyi məlumatlar təhlil olunaraq bəhs olunan bu problemlər araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Şimali Azərbaycan, Qafqaz, qanunvericilik aktları, müsəlmanlar, xristianlıq, kilsə

ON THE LEGISLATIVE ACTS OF THE TSARIST RUSSIA FOR THE SPREAD
OF CHRISTIANITY AMONG THE MUSLIMS OF THE CAUCASUS
(1801-1860 years)

©2023

IRADA ALIYEVA*

* A.A.Bakikhanov Institute of History, ANAS
ORCID: 0009-0006-1524-726X; e-mail: aliyevairada72@gmail.com

Abstract: The Orthodox Church also took an active part in the occupation policy of tsarist Russia in the Caucasus since the end of the 18th century. Tsarism, which successfully carried out military occupation of this region, encountered very serious difficulties in the religious-ideological field. At first, this policy of tsarism, which began to act in the name of restoring Orthodoxy among Caucasian peoples who had converted to Islam, began to take violent forms over time. Legislative acts issued in this area in the first half of the 19th century also give grounds to say so. This article analyzes the information provided by primary sources and explores these problems.

Keywords: North Azerbaijan, Caucasus, legislative acts, Muslims, Christianity, church

О ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТАХ ЦАРСКОЙ РОССИИ, ПРИНЯТЫХ С
ЦЕЛЬЮ РАСПРОСТРАНЕНИЯ ХРИСТИАНСТВА СРЕДИ МУСУЛЬМАН
КАВКАЗА (1801-1860-е годы)

©2023

ИРАДА АЛИЕВА*

*Институт Истории им.А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0009-0006-1524-726X; e-mail: aliyevairada72@gmail.com

Резюме: Православная церковь также принимала активное участие в оккупационной политике царской России на Кавказе с конца XVIII века. Царизм, успешно осуществивший военную оккупацию этого региона, столкнулся с очень серьезными трудностями в религиозно-идеологической сфере. Вначале эта политика царизма, начавшего действовать во имя восстановления православия среди кавказских народов, принявших ислам, со временем стала принимать насильственные формы. Основания для этого дают и законодательные акты, изданные в этой области в первой половине XIX века. В данной статье проанализирована информация, предоставленная первоисточниками, и исследованы эти проблемы.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, Кавказ, законодательные акты, мусульмане, христианство, церковь

Giriş

XVIII-XIX əsrlər Qafqaz xalqlarının tarixində xüsusi yer tutan bir dövrdür. XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qafqaz Rusiya, İran və Osmanlı Türkiyəsinin arasındakı ziddiyyətlərin və maraqların toqquşduğu bölgəyə çevrilir. Məhz həmin vaxtdan etibarən öz sərhədlərini və təsir dairəsini genişləndirməyə, cənub sərhədlərindəki strateji mövqelərini möhkəmləndirməyə, Mərkəsi Asiya və Yaxın Şərqi gedən ticarət yollarını tutmağa çalışan çar Rusiyası işğalçılıq siyasətini genişləndirir. Bu dövrdə onun xarici siyasətinin başlıca istiqamətlərindən biri Qafqaz idi. Çar Rusiyası bölgənin hərbi işğalı ilə paralel şəkildə ideoloji sahədə də bu bölgəyə nüfuz etməyə başlayır.

Cənubi Qafqazda yeparxial idarənin təşkil olunması istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər

Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş tədbirlər hələ Qafqazın işğalının başlanğıcından burada yeparxial idarə sisteminin təşkil olunmasına başlaması olur. Bu məqsədlə ilk olaraq dağlılar arasında xristianlığın yayılmasını təşviq etmək məqsədilə Osetin Ruhani Komissiyası təşkil olunur.

1745-ci ildə yaradılmış Osetin Ruhani Komissiyasının qarşısında məktəb və maarifçilik mərkəzlərinin təşkil olunması; osetin dilində kitab və dərsliklərin nəşri; yerli əhalidə rus mədəni dəyərlərini aşılamaq; pravoslavlığı islam təsirlərinə qarşı qoymaq vəzifəsi qoyulmuşdu. Komissiya eksperiment kimi 1764-cü ildə Mozdokda ilk dəfə uşaqlara xristian dininin əsaslarını öyrədən məktəb açır. Bu məktəbdə oxuyan kasıb uşaqlara təqaüd verilirdi.¹

Xristianlığın müsəlmanlar arasında yayılmasını təşviq etmək məqsədi ilə müxtəlif şirnikləndirici yollara əl atılırdı. Osetin Ruhani Komissiyası tərəfindən pravoslavlığı qəbul edən azad kəndliyə 10 rubl, sadə adamlara 5 rubl, subaylara isə bu məbləğin yarısı miqdarında mükafat verilirdi. Artıq iki ildən sonra xristianlığı qəbul etmiş dağlıların sayı hər iki cinsdən olmaqla 200 nəfərə çatırdı.²

Bu komissiya dövlət tərəfindən bağlanmamış, 1793-cü ildə fəaliyyətini dayandırmışdı. Komissiyanın fəaliyyətinin birinci mərhələsi müəyyən qədər osetinlər arasında uğurlu alınır. Çünki qeyd olunur ki, 1771-ci ildə 2909 nəfər xaç suyuna çəkilən var idisə, 1792-ci ildə xaç suyuna çəkilənlərin sayı artaraq 8199 nəfərə çatmışdı. Yerli müsəlmanlar arasında isə onun fəaliyyəti uğursuzluğa uğramışdı.³

Çar I Aleksandrın hakimiyyəti illərində (1801-1825) Rusiya hökumətinin Qafqazda həyata keçirdiyi siyasəti daha da işğalçı şəkil alır. Bu, ideoloji sahəni də əhatə edirdi. Qafqazda bu siyasətin təşəbbüskarları və təşkilatçıları hesab olunan baş komandanlar P.D.Sisianov (1802-1806) və onu əvəz etmiş İ.Qudoviçin (1806-1809) zamanında yenidən xristianlaşdırma məsələsi gündəmə gəlir. Qafqazda mövcud olan bir çox problemlərin səbəbini xristianlığın yayılmasının dayandırılmasında görün İ.Qudoviç missionerlik fəaliyyətinin bərpa edilməsi üçün xeyli səy göstərmişdi. Həştərxan və Qafqaz arxiyepiskopu Anastasinin Qudoviçə yazdığı 27 avqust 1806-cı il tarixli məktubunda o, baş komandana fəaliyyətini dayandırmış Osetin Ruhani Komissiyasının fəaliyyətinin yenidən bərpa edilməsinin zəruriliyini bildirirdi. Həmin vaxtı dağlarda baş alıb gedən yoluxucu xəstəliklə bağlı karantin rejiminin tətbiq olunması səbəbindən Qudoviç arxiyepiskop Anastasinin xahişinə əməl edə bilməmişdi.⁴

Bu zaman Qafqazdakı yeparxial hakimiyyətin Rusiya mərkəzi ruhani idarəsinə tabe edilməsi istiqamətində görülmüş işləri də xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Çar I Aleksandrın 1811-ci il 30 iyul tarixli qərarı ilə Gürcüstan katolikosluğu ləğv edilir və Müqəddəs Sinodun tərkibinə daxil olmaqla Gürcüstan ekzarxlığı yaradılır. Onun ilk ekzarxı mitropolit Varlaam olur. Müqəddəs Sinodda işləmək adı ilə Sankt-Peterburqa çağırılan Gürcüstan pravoslav kilsəsinin başçısı, katolikos Antoniy isə bir daha Gürcüstana qayıtmır. Varlaam isə 1811-ci ildən 1917-ci ilə kimi mövcud olmuş Gürcüstan ekzarxlığının ilk və son gürcü mənşəli ekzarxı

¹ Выписка из кабардинских дел, в коллегии иностранных дел находящихся, от 1762-го по 1779-й год. АКАК. Т.I. Тифлис, 1866, 83 с.

² Семён Михайлович Броневский. **Описание Донской земли и Кавказских минеральных вод.** СПб. Ч.4, 1834, 120 с.

³ Выписка из кабардинских дел, в коллегии иностранных дел находящихся, от 1762-го по 1779-й год. АКАК. Т.I. Тифлис, 1866, 83 с.

⁴ Духовная часть: православное духовенство. АКАК. Т.III. Тифлис, 1869, с.75-76.

olur və yalnız 1817-ci ilə kimi ekzarx işləyə bilir. Gürcüstan ekzarxlığının 106 illik (1811-1917-ci illər) mövcudluğu ərzindəki 17 ekzarxın 16-ı rus olmuşdur.⁵

Ardınca 1814-cü ildən Osetin Ruhani Komissiyasının fəaliyyəti yenidən bərpa olunur. Bu komissiyanın fəaliyyətinin ikinci mərhələsində (1814-1860-cı illər) Qafqazda 40 kilsə tikilmişdi. Əgər Osetin Ruhani Komissiyasının fəaliyyətinin birinci dövründə onun fəaliyyət dairəsi əsasən Şimali Qafqazı əhatə edirdisə, ikinci mərhələdə isə başlıca olaraq Cənubi Qafqazı əhatə etmişdi. Bu komissiyanın dəftərxanası Gürcüstan ekzarxlığının nəzdində fəaliyyət göstərirdi. 1852-ci ildə komissiyanın idarəsində 90 kilsə, 93 keşiş, 88 kilsə din xadimi var idi. Osetin Ruhani Komissiyasının fəaliyyəti 1860-cı ilə kimi davam etmiş, həmin ildən etibarən isə onun xəzinəsi yeni yaradılmış Qafqazda Pravoslav Xristianlığın Bərpası Cəmiyyətinə verilməklə komissiya Gürcüstan ekzarxlığının tərkibinə daxil edilmiş, bundan sonra onun fəaliyyət dairəsi yalnız Osetiya ilə məhdudlaşmışdır.⁶

Xristianlığın yayılmasını təşviq etmək məqsədilə qəbul edilmiş qanunvericilik aktları

XIX əsrin birinci yarısı ərzində çarizm tərəfindən xristianlığı qəbul edən müsəlmanların hüquqi statusunu və imtiyazlarını müəyyən edən bir sıra fərmanlar verilmişdir ki, bu da faktiki olaraq hakimiyyətin islama qarşı mübarizəsi və bu dinin tamamilə inkar edilməsi demək idi. Rusiya Nazirlər Komitəsinin təsdiq etdiyi 15 oktyabr 1835-ci il tarixli “Xristian dininin Roma-katolik təriqətini (katolik) qəbul etmək arzusunda olan müsəlmanlar haqqında qaydalar”a görə Daxili İşlər Nazirliyi gələcək dövr üçün müsəlmanların roma-katolik dininə dönmələrinə icazənin verilməsi barədəki xahişləri zamanı cinayətlərin qarşısının alınması barədə əsasnamənin tələblərini əsas tutmalı idi.⁷

Senatın 28 oktyabr 1835-ci il tarixli “Hər yerdə taxta kilsələrin inşasına icazənin verilməsi barədə” qanunla daş kilsələrin tikintisi üçün zəruri materialın olmadığı, eləcə də buna maddi imkanları çatmayan icmalarda xristianlığın daha da sürətlə yayılması naminə taxta kilsələrin tikintisinə icazə verilirdi. Lakin bu zaman şərt kimi taxta kilsələrin daşdan olan təməlin üzərində tikilməsi qoyulmuşdu.⁸ Bu fərmanın məqsədi adından da göründüyü kimi pravoslavlığın daha da sürətlə yayılmasını təmin etmək idi. Çünki daş kilsələrin tikintisi həm müəyyən qədər zaman, eyni zamanda da kifayət qədər böyük vəsait tələb edirdi. Buna görə də həm

⁵ Ия Евгеньевна Мельникова. **К истории восстановления автокефалии грузинской церкви 12 марта 1917 г.**, с.398-404. <https://pstgu.ru/download/1282735117.melnikova.pdf>

⁶ Павел Немашкалов. **Становление и функционирование епархиальной системы управления Русской Православной церкви на Северном Кавказе (конец XVIII – 60-е годы XIX века).** Диссертация на соискание ученой степени доктора ист. наук. Ставрополь, 2020, 151 с.

⁷ О магометанах, желающих принять христианскую веру римско-католического исповедания (15 октября 1836 г.). **ПСЗРИ** (1825-1881). Т.10: Ч.2. №8480, с.1029-1030.

⁸ О разрешении впредь строить деревянные церкви повсеместно (28 октября 1835 г.). **ПСЗРИ** (1825-1881). Т.10: Ч.2. №8517, с.1054-1055.

yerlərdəki yeparxial rəhbərlik, həm də çar idarə orqanları bu fərmana uyğun olaraq çoxsaylı taxta kilsələrin tikintisini həyata keçirmişdi. 1860-cı ildə Qafqazda Pravoslav Xristianlığının Bərpası Cəmiyyətinin yaranmasına kimi Qafqazda tikilmiş 87 kilsədən 31-i taxta, 56-sı isə daş kilsə idi.⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, yerlərdəki xristian missionerlər, ruhanilər bu işə o qədər aludə olmuşdular ki, onlar taxta kilsələrlə yanaşı dini ayinlərin icrası, əhalinin xristianlaşdırılması zamanı daşınan, səhra kilsələrindən də istifadə edirdilər. Şəki vilayətindəki müsəlman udiələrin zorla xristianlaşdırılması məqsədilə Gürcüstan ekzarxa tərəfindən Vartaşenə göndərilmiş protoierey İosif Tsinamzqvarov ekzarxa yazdığı məktubunda bu səfəri zamanı özü ilə götürdüyü səhra kilsəsində dini ibadətə, kənd sakinlərinə xristianlığın zəruri şərtlərini təbliğ etməyə başladığı, 12 cütü xristian qaydası ilə evləndirdiyi, 4 körpəni və Baba Oğuz oğlu adlı 20 yaşlı tatarı xaç suyuna çəkdiyi (o, xaç suyuna çəkildikdən sonra Dmitri adlandırılıb), 2 ölünü dəfn etdiyi barədə məlumat verilir.¹⁰

Bu istiqamətdə həyata keçirilmiş növbəti tədbir 24 yanvar 1836-cı il tarixli “Xristian inancını qəbul etmiş müsəlman və ya bütprəst kantonistlərinə pul mükafatlarının verilməsi haqqında” qərar olur. Həmin qərarla aşağı rütbədən olan hərbiçi müsəlmanların uşaqlarına – kantonistlərə xristianlığı qəbul etməyin müqabilində dövlət xəzinəsindən 25 rubl vəsait vermək nəzərdə tutulmuşdu. Qərarla deyilirdi ki, xristian inancını qəbul etmiş yəhudi kantonistlərinə dövlət xəzinəsindən 25 rubl pul mükafatının verilməsi barədəki 1829-cu il tarixli imperator fərmanı pravoslavlığı qəbul edən müsəlman, yaxud bütprəstlərin aşağı rütbədən olan hərbiçilərin uşaqlarına – kantonistlərə də şamil edilsin. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada 1805-ci ildən etibarən aşağı rütbədən olan hərbiçilərin ailələrinin həddi-buluğa çatmayan uşaqları kantonistlər adlanırdı. Kantonistlər anadan olduğu andan hərbi mükəlləfiyyətli hesab olunurdular və hərbi idarənin təbəçiliyinə keçirdilər. Bu, bütün hərbiçi uşaqlarına aid idi. Onlar 14 yaşa kimi kantonist məktəbinə daxil olmalı idilər, digər məktəblərdə oxumaq onlara yasaq idi. 1827-ci ildən etibarən kantonist məktəblərinə hərbiçilərin uşaqları ilə yanaşı qaraçı uşaqlar, kimsəsiz uşaqlar, polyak üsyançıların uşaqları, eləcə də gənc yəhudilər də daxil ola bilərdilər. Bu sistem Rusiyada 1856-cı ilə kimi davam etmiş, həmin ildə imperator II Aleksandrın fərmanı ilə aşağı rütbədən olan hərbiçilərin uşaqlarının təhkimli halına salınması praktikası ləğv edilir.¹¹

Senatın 30 mart 1848-ci il tarixli fərmanında xristianlığı qəbul edən müsəlmanlar üçün geniş güzəştlər nəzərdə tutulmuşdu. Bu kateqoriyadan olanlar bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən 6 illiyə azad olunurdular. Fərmanla prozelitlərin (prozelitlər yeni dini qəbul edənlərə deyilirdi – Ə.İ.) “bol torpaqlarla” təmin edilməsi

⁹ **О действиях высочайше учрежденного общества восстановления православного христианства на Кавказе.** СПб., типография императорской Академии Наук, 1862. 36 с.

¹⁰ Подробная записка протоиерея Иосифа Цинамзгварова. АКАК. Т.6, часть 1-я, Тифлис, 1874, с.401.

¹¹ О выдаче денежного награждения кантонистам магометанского или языческого исповеданий, принявших христианскую веру (24 января 1836 г.). ПСЗРИ (1825-1881). Т.11. Ч.1. №8812, с.82.

ilə onların kənd cəmiyyətlərinə aid edilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Əgər yeni xaç suyuna çəkilənlər dövlət torpaqlarında məskunlaşdırlarsa ilk vaxtlarda öz təsərrüfatlarını qurmaq üçün onlara adambaşına 15-30 gümüş rubl, hər ailəyə isə 30 gümüş rubl miqdarında pul verilirdi.

Senat özünün 30 mart 1848-ci il tarixli iclasında ədliyyə nazirinin hərbi nazir, general adyutant, knyaz Çernışevin 8 mart 1848-ci il tarixli məktubunun əsasında hazırladığı təkliflərini müzakirə edərək qərara alır:

1) Cənubi Qafqaz diyarında yaşayan və yaxud xaricdən ora gələn müsəlmanların xristianlığı qəbul edənləri kənd icmalarına aid edilməklə onlara torpaq sahəsi verilsin;

2) Bu müsəlmanların hamısı xristianlığı qəbul etməsi ilə, onların xristianlığı qəbul etmiş uşaqları ilə birlikdə adambaşına, yaxud tüstübaşına xəzinəyə ödəniləcək şəxsi vergilərdən ömürlük azad olunsunlar;

3) Bundan asılı olmayaraq bu şəxslər digər vergi və mükəlləfiyyətlərdən 6 illiyə azad olunsunlar. Onların dövlət torpaqlarında məskunlaşmasından sonra həmin yerlərdə təsərrüfatlarını qurmaq üçün adambaşına 15-30 gümüş rubl, bütün ailələrə isə 30 gümüş rubl miqdarında vəsait verilsin;

4) Cənubi Qafqaz diyarındakı sahibkarlara xristianlığı qəbul edən kəndliləri öz torpaqlarında qəbul etməklə, onların təsərrüfatlarını təşkil etmək və onlar üçün ayrılmış torpaq sahəsinə görə ödəyəcəkləri mükəlləfiyyətlərin həcmi barədə uzunmüddətli dövr üçün razılıq bağlamaq tələb olunurdu. Belə bir vəziyyətdə xristianlığı qəbul edənlər tüstübaşına xəzinəyə ödəniləcək şəxsi vergilərdən ömürlük və digər vergi və mükəlləfiyyətlərdən isə 6 illiyə azad olunmaq hüququnu saxlayırlar;

5) Xristianlığı qəbul etməyi arzu etdiyini bildirmiş müsəlmanların xaricdən Cənubi Qafqaz diyarına gəlişi ilə ən yaxın qəza idarəçiliyində onlara xristianlığı qəbul etdikdən sonra Rusiya imperiyasının ərazisində əldə edəcəkləri yuxarıda qeyd olunan hüquqları elan olunmalı və bu hüquqların onlara izah olunması barədə hər birindən xüsusi imzalı iltizam alınmalıdır.¹²

“Xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların məskun olduğu sahibkar torpaqlarının xəzinə torpaqları və mülkləri ilə dəyişdirilməsi, onların dövlət xəzinəsinə ödəyəcəyi vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edilməsinə icazə verilməsi” barədə 1859-cu il 6 dekabr tarixli imperator fərmanı ilə xristianlığı qəbul etmiş ingiloyların məskun olduğu sahibkar torpaqlarının xüsusi xəzinə torpaqları və mülkləri ilə dəyişdirilməsi, onların istifadəsində olan torpaqlara görə dövlətə ödədiyi torpaq vergisindən azad edilməsi, eləcə də tüstü vergisindən ömürlük, digər vergi və mükəlləfiyyətlərdən 1860-cı ildən etibarən 6 illiyə azad olunmaları nəzərdə tutulmuşdu.¹³

1857-ci ildə qəbul olunmuş qaydalara görə Rusiyada qəbul olunan bütün xarici xristian məzhəblərin din xadimləri hər dəfə Daxili İşlər Nazirliyi və Qafqaz

¹² О правилах поселения в Закавказском краю Магометан, воспринявших Св. Крещение (30 марта 1848 г.). ПСЗРИ (1825-1881). Т.23. Ч.1. №22149, с.222-223.

¹³ Об утверждении сделанного Наместником Кавказским распоряжения об освобождении ингелойцев принявших православную веру от платежа в казну поземельной, подъемной и прочих податей и повинностей. Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, от 30-го сентября 1859 года. Российский Государственный Исторический Архив (РГИА), Ф.1268, оп.10, дело 221 (1859).

Canişininə alınmış xüsusi icazə ilə Qafqaz və yaxud Cənubi Qafqaz diyarında xristianlığı qəbul etməyi arzu edən müsəlman və bütperəstlərə öz kilsələrinin qaydalarını öyrətməyə başlaya bilərdilər. Bu qərarla müsəlmanlar arasında xristianlığın yayılması işinə pravoslavlıqla yanaşı xristianlığın Rusiyada dözümlü yanaşılan katoliklik, protestantlıq və sair bu kimi məzhəblərdən olan ruhani xadimlərə də icazə verilirdi.¹⁴

Bu qərarın verilməsindən bir müddət keçdikdən sonra xristianlığın digər məzhəblərindən olan din xadimlərinin müsəlmanların xristianlığa cəlb etmək sahəsindəki fəaliyyətlərini nizamlamaq məqsədilə yeni qanun verilir. Bu barədə Qafqaz canişini Qafqaz Komitəsinə göndərdiyi məktubunda qeyd edirdi ki, onun diyarının uzaqda yerləşməsi səbəbindən xristianlığı qəbul etmək istəyənlərin bu barədə ərizə verdiyi gündən cavabın alınmasına kimi bəzən bir ilə yaxın vaxt keçir. Bununla bərabər belə uzun zaman ərzində xristianlığı qəbul etməyi arzu edənlər hələ faktiki olaraq kilsəyə aid edilməyərək müsəlman olaraq qaldıqları üçün öz həmdinlərinin, qohumlarının, icmaları və müsəlman ruhanilərin gizli təzyiqlərinə məruz qalırlar. Onlara olunan bu təzyiqlər nəticəsində bəziləri vaxt keçdikcə tərəddüd etməyə başlayırlar, xaraktercə zəif olanlar isə ümumiyyətlə xristianlığı qəbul etmək fikrindən daşınırlar. Canişinin sözlərinə görə xristianlığı qəbul etmək arzusunda olan müsəlmanlara qarşı qohumları, ailə və icma üzvləri tərəfindən gizli şəkildə olunur təzyiqlərdən yerli rəhbərlik onları qoruya bilmir. O qeyd edir ki, bir çoxları belə qəliz yazışma səbəbindən həmkənlilərinin təzyiqləri ilə üzləşə biləcəklərindən çəkinərək ümumiyyətlə xristianlığı qəbul etmək arzularını belə bildirmirlər. Asiyalıları ümumiyyətlə belə yazışmalardan uzaq olmağa çalışırlar. Canişin hesab edirdi ki, bu məsələlərdə daha qısa həll yolları faydalıdır. Buna görə də canişin “Cinayətlərin qarşısının alınması və xəbərdarlığın edilməsi haqqında nizamnamə” barədə Rusiya İmperiyasının qanunlar məcəlləsinin 110-cu maddəsinə uyğun olaraq yerli ruhani rəhbərliyinə müsəlman və bütperəstlərin xristian dininə çevirməyə icazə vermək hüququnun ona verilməsinə razılıq verməyi Qafqaz Komitəsindən xahiş edirdi.¹⁵

Qafqaz Komitəsindən imperiyanın ədliyyə nazirinə göndərilmiş 9 iyun 1860-cu il tarixli məktubda göstərilirdi ki, imperator müvafiq fərmanla Qafqaz canişininə bu diyarın uzaqda yerləşməsini nəzərə alaraq təcəbilyində olan yerli ruhani rəhbərliyinə müsəlman və bütperəstləri xristian dininə çevirməyə icazə verməyə razılıq verir. Lakin bu zaman hər bir hal barədə canişinlik Daxili İşlər Nazirliyinin Ruhani İşlər Departamentinə məlumat verməlidir. Eyni zamanda xristianlığa döndərilənlərin pravoslav olmaması vacib şərt idi.¹⁶

Çar Rusiyasının Qafqazda həyata keçirdiyi maarifçilik və təhsil siyasətinin də başlıca məqsədlərindən biri yerli müsəlmanlar arasında xristianlığın yayılması idi. Qafqaz Komitəsinin Zaqatalada müsəlmanlar üçün 40 nəfərlik pansionu (pansion – yataqxanası və hər cür təminatı olan qapalı tipli tədris müəssisəsi – Ə.İ.) olan üçsinifli məktəbin açılması barədəki 1860-cı il 9 iyun tarixli qərarında göstərilirdi ki,

¹⁴ Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Свод законов Российской империи. РГИА, Ф.1268, оп. 10, дело 95 (1860), в.22.

¹⁵ А.г.с., в.22.

¹⁶ А.г.с., в.6-6 арха.

“...bu cür təlim-tədris müəssisələrinin diyarda sabitliyin bərqərar olmasına göstərdiyi çox böyük təsirlə bərabər yerli əhali arasında, xüsusilə də xaç suyuna çəkilmiş və xaç suyuna çəkilməmiş ingiloylar arasında xristianlığın yayılması və bərqərar olmasında xüsusi rolu ola bilər”.¹⁷

Şimali Qafqaz dağlılarının azadlıq hərəkatının 1859-cu ildə qan işində boğulmasından sonra çarizmin yerlərdəki dini siyasəti özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Baş komandan, knyaz A.İ.Baryatinskiy Gürcüstan ekzarxı İsidorla məsləhətləşdikdən sonra hələ 1857-ci ildə Peterburqa, Qafqaz Komitəsinə Qafqazda Pravoslav Xristianlığının Bərpası Cəmiyyətinin yaradılması təklifi ilə məruzə etmişdi. Bu məruzə, yaradılacaq Cəmiyyətin məqsəd və vəzifələrini göstərən layihə ilə birlikdə qraf D.N.Bludov, Moskva mitropoliti Filaret, keçmiş Gürcüstan ekzarxları İsidor və Yevseviya, Müqəddəs Sinodun ober-prokuratorunun iştirakı ilə Qafqaz Komitəsində müzakirə edilərək Cəmiyyətin yaradılması barədə qərar qəbul olunur.¹⁸

1860-cı ilin iyunun 9-da təsdiq olunmuş Cəmiyyətin nizamnaməsində yazılırdı: hal-hazırda xristianlığın bərpası üçün şəraitin mövcud olduğu yerlərdə kilsələrin və priçaların tikilməsi və saxlanması, vaxt keçdikcə, imkanları və missionerlik fəaliyyətinin uğurlarından asılı olaraq (çərçivəsində) bu istiqamətdəki siyasətini digər ərazilərə də yaymaq; İlk növbədə kilsələrin və keşişlərin olduğu kəndlərdə dağlı ailələrin uşaqlarına pravoslav xristian təhsili vermək üçün məktəblər təşkil etmək; dağlarda təbliğat aparmaq məqsədi ilə ruhanilərin hazırlanması məqsədi ilə seminariyaların nəzdində xüsusi siniflər təşkil etmək; dağlarda xristianlığı yaymaq məqsədi ilə missionerləri göndərmək; liturgiya və dini kitabların yerli xalqların dillərinə tərcümə olunması. Cəmiyyətin təşkil olunması ilə 1814-cü ildə təşkil olunmuş Osetin Ruhani komissiyası onun tərkibinə daxil olur və faktiki olaraq fəaliyyətini dayandırır. Çünki bu cəmiyyətin yaradılması ilə onun da funksiyasına daxil olan işlər demək olar ki, ruhani komissiyası ilə eyni idi.¹⁹

Cəmiyyət ilk vaxtlarda Qafqaz Canişininin Baş İdarəsinin tərkibində Müvəqqəti Komitə tərəfindən idarə olunurdu. Komitə fəaliyyətində qarşısına məqsəd kimi aşağıdakıları qoymuşdu: 1) dağ prixdolarının kilsə xidmətçilərinin hamısının təminatını yaxşılaşdırmaq; 2) İncilin müxtəlif dağlı xalqlarının dillərinə tərcüməsinə başlamaq; 3) Çar-Balakən vilayəti və Abxaziyada hərəsində 60 nəfərlik prixdod məktəbi açmaq; 4) Tiflis ruhani məktəbində abxaz, kistin, dağıstanlı, svanet, xevsur, osetin və digər xalqların hərəsi üçün bir neçə şagirdin saxlanması üçün vəsait müəyyən etmək; 5) Zaqatala dairəsində ingiloylar üçün kilsə tikmək və sair.²⁰

¹⁷ Об учреждении в городе новых Закаталах трехклассного первоначального училища. (9 июня 1860 г.). ПСЗРИ (1860). Т.10: Ч.1. №35905, с.755-757.

¹⁸ Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, генерал-адъютанту, князю Орлову, от 29-го февраля 1860 года. РГИА, Ф.1268, оп.10, дело 95 (1860), с.107-108.

¹⁹ **О действиях высочайше учрежденного общества восстановления православного христианства на Кавказе.** Спб., типография императорской Академии Наук, 1862. 36 с.

²⁰ **Краткий очерк истории Грузинской церкви и экзархата за XIX столетие.** Тифлис, типография П.К.Козловского, 1901, 304 с.

Nəticə

XVIII əsrin sonlarından XIX əsrin 60-cı illərinə kimi çarizmin Qafqaz diyarında, o cümlədən də Şimali Azərbaycanda yerli əhali arasında xristianlığın yayılması ilə bağlı verdiyi qanunvericilik aktları ilə tanışlıq və onların təhlili bu siyasətin bir çox gizlin məqamlarına işıq salmağa, bu siyasətin əsl mahiyyətini üzə çıxarmağa imkan verir. Gətirilən faktlardan bəlli olur ki, bu bölgədə yaşayan müsəlman əhalinin xristianlaşdırılması məsələsi hələ XVIII əsrin sonlarından başlayaraq çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi gündəmə gəlmiş və sonrakı dövrlərdə də ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilmişdir. Bu səbəbdən də Rusiya ali hakimiyyət orqanlarının, pravoslav kilsəsinin, Gürcüstan ekzarxlığının bu illərdə Qafqazın müsəlman əhalisinə münasibətdəki dini siyasəti pravoslavlığın yerli müsəlmanlar arasında yayılması məqsədinə xidmət etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. Семён Михайлович Броневский. **Описание Донской земли и Кавказских минеральных вод.** СПб., 1834. Ч.4, с.328.
2. Выписка из кабардинских дел, в коллегии иностранных дел находящихся, от 1762-го по 1779-й год. **АКАК. Т.І. Тифлис**, 1866. 83 с.
3. Духовная часть: православное духовенство. **АКАК. Т.ІІІ. Тифлис**, 1869, с.75-76.
4. Елена Мельникова. **К истории восстановления автокефалии грузинской церкви** 12 марта 1917 г., с.398-404. <https://pstgu.ru/download/1282735117.melnikova.pdf>
5. **Краткий очерк истории Грузинской церкви и экзархата за XIX столетие.** Тифлис, типография П.К.Козловского, 1901, с.304.
6. О выдаче денежного награждения кантонистам магометанского или языческого исповеданий, принявших христианскую веру (24 января 1836 г.). **ПСЗРИ** (1825-1881). Т.11. Ч.1. №8812, с.82.
7. **О действиях высочайше учрежденного общества восстановления православного христианства на Кавказе.** СПб., типография императорской Академии Наук, 1862, с.36.
8. О магометанах, желающих принять христианскую веру римско-католического исповедания (15 октября 1836 г.). **ПСЗРИ** (1825-1881). Т.10: Ч.2. №8480, с.1029-1030.
9. О правилах поселения в Закавказском краю Магометан, воспринявших Св. Крещение (30 марта 1848 г.). **ПСЗРИ** (1825-1881). Т.23. Ч.1. №22149, с.222-223.
10. О разрешении впредь строить деревянные церкви повсеместно (28 октября 1835 г.). **ПСЗРИ** (1825-1881). Т.10: Ч.2. №8517, с.1054-1055.
11. Об утверждении сделанного Наместником Кавказским распоряжения об освобождении ингелойцев принявших православную веру от платежа в казну поземельной, подымной и прочих податей и повинностей. Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, от 30-го сентября

- 1859 года. **Российский Государственный Исторический Архив (РГИА)**, Ф.1268, оп. 10, дело 221 (1859).
12. Об учреждении в городе новых Закаталах трехклассного первоначального училища. (9 июня 1860 г.). **ПСЗРИ** (1860). Т.10: Ч.1. №35905, с.755-757.
13. Отношение Кавказского Наместника пред-ю Кавказского Комитета, генерал-адъютанту, князю Орлову, от 29-го февраля 1860 года. **РГИА**, Ф. 1268, оп. 10, дело 95 (1860).
14. **Отчёт общества восстановления православного христианства на Кавказе за 1906-1907 гг.** Тифлис, электропечатное тов-тво Цискари, 1909, с.337.
15. Павел Немашкалов. **Становление и функционирование епархиальной системы управления Русской Православной церкви на Северном Кавказе (конец XVIII – 60-е годы XIX века).** Диссертация на соискание ученой степени доктора ист. наук. Ставрополь, 2020, с.555.
16. Подробная записка протоиерея Иосифа Цинамзгварова. **АКАК**, т. 6, часть 1-я, Тифлис, 1874, с.401.
17. Устав о предупреждении и пресечении преступлений. Свод законов Российской империи. **РГИА**, Ф.1268, оп. 10, дело 95 (1860).

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Əliyeva İradə Həcəli qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Azərbaycan, Bakı.

Aliyeva Irada Hajali – Doctor of Philosophy in history, associate professor, A.A.Bakikhanov Institute of History of ANAS. Azerbaijan, Baku.